

Ірина Азарх

м.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, specrada_istoria@ukr.net

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано застереження представників міжнародних офіційних кіл щодо загрози світової війни та гуманітарної катастрофи, яку можуть спричинити локальні збройні конфлікти, що мають тенденцію набирати міжнародних масштабів. Висновки дослідників, які стверджують, що війна — це невід’ємний атрибут людської сутності, суспільних відносин, спонукають до вироблення універсальних, дійових методів прогнозування збройних протистоянь регіонального характеру як однієї з складових попередження світових катастроф. Акцентується увага на відповідальності представників вітчизняної історичної науки за точне і не заангажоване відображення подій в Україні періоду Другої світової війни в контексті переосмислення негативного досвіду минулого та запобіганню його уроків у майбутньому.

Ключові слова: *енциклопедичні видання, довідники, Друга світова війна, Україна, теоретико-методологічні підходи, концептуалізація, термінологічний апарат.*

Друга світова війна (1939–1945) стала найбільш масштабною трагедією і гуманітарною катастрофою світової історії. Багато сказано про те, що переосмислення негативних уроків минулого може запобігти їх повторенню в майбутньому. Однак у засобах масової інформації все частіше лунають тривожні заяви представників офіційних кіл про те, що сучасний світ вкотре опинився на межі чергової світової війни та масштабної гуманітарної катастрофи. Значного суспільного резонансу набуло застереження, яке прозвучало з вуст Пенні Мордонт — міністра міжнародного розвитку Великої Британії, опубліковане 31 грудня 2018 р. в одному з найбільш популярних британських видань «The Telegraph»

стосовно того, що 2018 р. може стати часом найбільшої гуманітарної кризи після Другої світової війни¹. Пенні Мордонт наголосила на тому, що особливе занепокоєння викликала ситуація у М'янмі, Ємені та Південному Судані, де в результаті збройних конфліктів і голоду тільки 2017 р. вже постраждали мільйони осіб, а в 2018 р. ситуація може значно погіршитися.

Події, що почалися наприкінці 2010 р. у Тунісі й отримали назву «арабська весна», охопили так званий «арабський світ» — країни Північної Африки і Близького Сходу (Туніс, Алжир, Ліван, Йорданія, Мавританія, Судан, Оман, Саудівська Аравія, Єгипет, Ємен, Ірак, Бахрейн, Лівія, Кувейт, Марокко, Західна Сахара, Сирія, прикордонні території Ізраїлю тощо) тривають донині. В результаті, від збройних конфліктів і подекуди від голоду продовжує потерпати народонаселення цих країн. На цьому тлі чи не найбільш самою затяжною і кривавою подією став конфлікт в Сирії (триває з 15 березня 2011 р.). До найрезонансніших світових подій останнього часу, що відбулися вже на європейському континенті, слід віднести і анексію Автономної Республіки Крим Російською Федерацією та розгортання нею бойових дій на території Донецької та Луганської областей України у 2014 р., які також тривають дотепер.

Окрім зазначеного вище, можна навести ще багато прикладів локальних збройних конфліктів, які зазвичай тільки спочатку є внутрішніми, але доволі швидко набувають міжнародного характеру і мають катастрофічні наслідки для життєдіяльності людей, які опинилися у зоні таких конфліктів, точніше стали їх заручниками. У цьому контексті слушно висловився О. Лисенко: «Здається, в наш час людство навчилося реагувати на природні катаклізми чи техногенні катастрофи з їх руйнівними наслідками. Однак і донині світова спільнота погано справляється з наслідками збройних конфліктів, як правило, полишаючи їх подолання самим жертвам. Поступово втрачають роль регуляторів світового устрою ООН та інші організації, які володіють не лише моральними і юридичними, а й військовими інструментами локалізації та припинення актів агресії чи війн»².

¹ В 2018 предрекли самый худший гуманитарный кризис со времен Второй мировой [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rg.ru/2017/12/31/v-2018-godu-predrekli-hudshij-gumanitarnyj-krizis-so-vremen-vtoroj-mirovoj.html> (останній перегляд: 04.11.2019).

² Лисенко О. Гуманітарний вимір збройних конфліктів сучасності: спроба антропологічної рефлексії // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ — на початку ХХІ століть». — Житомир: Полісся, 2015. — С. 5.

У цьому контексті постає висновок, що людство, хоча і має властивість засвоювати уроки минулого і робити правильні висновки, але війни, очевидно, є неодмінним атрибутом людської цивілізації. З іншого боку, і на цьому наполягав видатний мислитель ХХ ст. Мартін Гайдеггер у своїй праці, датованій 1954 р., «Подолання метафізики» («*Depassement de la métaphysique*»): «Світові війни — це миро-війни, попередня форма усунення відмінностей між війною і миром... «Війна» і «мир», які видозмінилися до втрати своєї суті, втягнуті в загальне блукання і, нерозпізнані через відсутність Відмінності, розчинилися у порожньому процесі зростаючого маніпулювання усім, чим можна маніпулювати. На питання, коли буде мир, не можна відповісти не тому, що тривалість війни не піддається оцінці, а тому що саме питання запитує про щось таке, чого вже більше немає, адже і війна вже не є чимось таким, що могло би закінчитися миром. Війна стала різновидом того винищення сутнього, яке продовжується у стані миру. Необхідність рахуватися із затяжним характером війн є лише вже застарілою формою визнання новизни епохи споживання. Ця довготривала у своїй тривалості війна переходить не у мир колишнього роду, але у стан, коли військове вже не сприймається як військове, а мирне стає безглуздим і беззмістовним»³.

Сучасний український «Філософський енциклопедичний словник» визначає, що війна — це «складне соціально-політичне явище, стан суспільства, в якому основним видом діяльності є організована збройна боротьба між державами, класами або націями (народами). У міжнародно-правовому аспекті В.[ійна] — це легітимне здійснення державою збройного насильства відносно іншого суб'єкта права, яке змінює статус їхніх відносин (термін дії міжнародних угод тощо)»⁴.

Філософська традиція осмислення феномену війни та її причинних факторів бере свій початок в глибокій давнині. Як влучно зауважив знаний українській філософ, професор Михайло Цюрюпа: «Війна раніше за мир досягла розвинених форм, а тому раніше знайшла своїх теоретиків», дещо перефразувавши відомий вислів Карла Маркса «Війна раніше досягла розвинених форм, ніж мир»⁵. Адже ця тема присутня в сюжетах багатьох стародавніх літературних джерел — Біблії, «Едді»,

³ *Хайдеггер Мартин*. Время и бытие: статьи и выступления / пер. с нем. В. В. Библихина. М.: Республика, 1993. — С. 221–238.

⁴ *Цюрюпа М.* Війна // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін.; — К.: Абрис, 2002. — С. 89; *Маркс Карл*. Введение (Из экономических рукописей 1857–1858 годов) // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. — М.: Издательство политической литературы, 1958. — Изд. 2. — Т. 12. — С. 735.

⁵ Там же.

Багават-Гіті, Артахаштрі, «Дао де цзін», «Іліаді» й «Одіссейі» Гомера та ін.

Слід зауважити, що, фактично, до ХХ ст. дослідження феномену війни, як правило, обмежувалися осмисленням її духовно-морального змісту, розробкою практичних питань проведення воєнних дій тощо. Зокрема, мислителі Середньовіччя і Модерної епохи, які активно студіювали цю проблему, здебільшого сходилися на думці, що війна має викликати моральне засудження і впроваджувати ідею «одвічного миру». Зокрема, Еразм Роттердамський і Спіноза визначали війну в тому числі і як стихійне лихо, а не лише як один із засобів політичної боротьби. Томас Гоббс стверджував, що «війна» є природнім станом цього світу, а «мир» — штучним, потребує для свого створення сторонніх зусиль⁶. Т. Гоббс зазначав і те, що природний характер «війни» надає можливість її опису мовою природознавства, тобто мовою спонтанних процесів, у термінах наукових законів і закономірностей⁷. Натомість же штучність «миру» потребує телеологічної термінології: мети, норм, проєктів, техніки тощо⁸. Інший видатний представник філософської думки Модерної епохи, німецький мислитель Артур Шопенгауер розглядав війну з позицій об'єктивного ідеалізму в поєднанні із суб'єктивним, насамперед волюнтаризму, що загалом є специфічною особливістю його філософії. Він наголошував на тому, що війна має безпосередній зв'язок із волею до життя. На його думку, головною формою об'єктивації світової волі є «*principium individuationis*»: «Воля однаково являє себе у незліченних індивідах, і в кожному із них цілком і повністю в двох аспектах (волі і уявлення). Таким чином, в той час як кожен індивід безпосередньо даний самому собі як воля в цілому і уявлення в цілому, інші дані йому насамперед як його уявлення; його власна істота і збереження її для нього важливіше, ніж усі інші, разом взяті»⁹. У цьому ж контексті розмірковував і Карл Ясперс, зокрема: «залишається нерозв'язаним питання, чи є в людині дещо подібне темній і сліпій волі до війни — потяг до іншого, до виходу із повсякдення, із стабільності обставин, дещо подібне волі до знищення і жертвності, туманний ентузіазм, спрямований на створення нового світу, або далека від дійсності лицарська жага боротьби; воля до самоствердження, яка прагне довести, на що вона здатна, і надає перевагу

⁶ Гоббс Т. К читателю. О теле // Избранные произведения: В 2 т. — М.: Мысль, 1964. — Т. 1. — С. 56.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

⁹ Шопенгауэр А. О четвероюком корне... Мир как воля и представление. Критика кантовской философии: В 2 т. — М.: Наука, 1993. — Т. 1. — С. 431.

над пасивним очікуванням смерті в кінці безглузкого існування, вільно обраній смерті»¹⁰.

Німецький військовий теоретик, історик і полководець Карл Клаузевіц, широковідомий завдяки своїй фундаментальній праці «Про війну» («*Vom Kriege*»), присвяченій питанням теорії війни, твердив, що війна — це продовження політики, але вже насильницькими засобами, саму ж політику він визначав як розум уособленої держави, зокрема наголошував на утопічності ідеї про «вічний мир» та ін.¹¹ Його військова теорія мала значний вплив на розвиток військової думки і військової справи, тому і сьогодні викладається у військових навчальних закладах. Пізніше до розробки військової теорії долучилися німецькі полководці і військові теоретики Хельмут Карл Мольтке і Альфред Шліффен. Зокрема, низка військових кампаній, успішно проведених Хельмутом Карлом Мольтке, були взяті за основу Альфредом Шліффеном для розробки так званого «плану Шліффена», яким успішно скористався Адольф Гітлер під час нападу на Францію у 1939 р. У XIX ст. — першій третині XX ст. до цього процесу долучилися видатні російські полководці і військові теоретики Генріх Леер і Ніколай Міхневич та українські — Михайло Колодзінський, Симон Петлюра та інші.

Слід зауважити, що війна, як окрема наукова проблема, почала досліджуватися тільки у XX ст. На сьогодні розроблено кілька методологічних підходів студіювання цієї проблематики, серед яких, найбільш задіяними є: структурно-функціональний, формаційний, соціокультурний, психологічний, культурологічний та ін. З позицій прихильників структурно-функціонального методу (Гастон Бутуль, П'єр Аснер, Раймонд Арон, Віктор Шнірельман та ін.), війна виступає певною цілісністю і має складну структуру, кожен елемент якої має своє значення і виконує відповідні функції, спрямовані на задоволення потреб системи¹². Послідовники соціокультурного методу (Арнольд Тойнбі, Куїнсі Райт, Семюел Хантінгтон, Пітірім Сорокін та ін.) розглядають війну в її тісному зв'язку з розвитком соціокультурних відносин між цивілізаціями, окремими соціальними групами тощо. Пітірім Сорокін, зокрема, наголошував, що сприятливим підґрунтям для виникнення антагонізмів, конфліктів і, зрештою, воєн є значні і стрімкі зміни в організації і

¹⁰ *Ясперс К.* Духовная ситуация времени // Смысл и назначение истории / [пер. с нем. М. И. Левиной]. — 2-е изд. — М.: Республика, 1994. — С. 345–346.

¹¹ *Карл фон Клаузевиц.* О войне. — Харьков: Фолио, 2018. — 640 с.

¹² *Поваляев В. Г.* Образ войны: некоторые аспекты структурно-функционального подхода // Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. Спец. вып. «Актуальные проблемы гуманитарных исследований». — Т. 1. — Самара: Издательство Самарского научного центра РАН, 2006. — С. 47–52.

культурному розвитку взаємодіючих сторін, які вже неможливо ніяким чином регулювати¹³. Формацийний метод розвинувся на основі праць Карла Маркса і Фрідріха Енгельса, де війна розглядається як суспільно-політичне явище, притаманне лише класовому суспільству, а її соціальний зміст визначається характером політичних доктрин. Прихильники психологічного методу (Конрад Лоренц, Зігмунт Фрейд, Георг Зіммель) вбачають джерело війни у психіці людини, схильності людського інтелекту до агресії, масових психозах, що спричиняються пригніченням людських інстинктів тощо. Культурологічний метод (Йоган Гейзинга, Леслі Уайт, Томас Шеллінг та ін.) визначає війну як феномен культури. На погляд послідовників культурологічного методу, війна є важливим засобом соціалізації, вироблення нових моделей поведінки, трансформації культурних орієнтирів тощо. Зокрема, Леслі Уайт зазначав, що війни відбуваються не між окремими індивідуумами, а між суспільствами і тому війну як таку слід розглядати виключно в широкому культурологічному контексті¹⁴. Йоган Хейзінга вважав війну відображенням онтологічно-ігрового принципу світобудови, основою якого є гра і «людина граюча»¹⁵.

Від середини 90-х рр. XX ст. у світових наукових колах розгорнулися гострі дискусії стосовно характеру конфліктів і війн у багатополлярному світі*. Чи не найбільш резонансною стала концепція відомого американського дослідника-аналітика, політолога і соціального філософа Семюела Хантінгтона, оприлюднена ним 1993 р. в американському журналі «Foreign Affairs», зокрема, у статті «Зіткнення цивілізацій» («The Clash of Civilizations»), яка, фактично, була його відповіддю на книгу свого колишнього учня Френсіса Фукуями «Кінець історії і остання людина на землі» («The End of History and the Last Man») 1992 р. випуску. Пізніше, 1996 р., було опубліковано книгу з майже однойменною назвою «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку» («The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order»)¹⁶. Головною думкою автора є

¹³ *Сорокин П. А.* Причины войны и условия мира // Социологические исследования. — 1993. — № 12. — С. 140–152.

¹⁴ *Уайт Л.* Избранное: Наука о культуре / Пер. с англ. — М.: РОССПЭН, 2004. — 960 с. (Серия «Культурология. XX век»).

¹⁵ *Хейзинга Йоган.* Homo Ludens. Опыт определения игрового элемента культуры / Сост. пред. и пер. с нидерл. Д. С. Сильвестрова. — СПб.: Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. — 416 с.

* Мається на увазі система світового устрою, коли баланс сил в міжнародних відносинах розподілений між окремими центрами (полюсами), які не переважають і не розповсюджують свій вплив один на одного. Сам термін «біполярність» тлумачиться як вихід за межі логіки, побудованої на бінарному принципі.

¹⁶ *Хантінгтон Самюель.* Столкновение цивилизаций. — М.: АСТ, 2016. — 640 с.

твердження, що на відміну від ХХ ст., яке було часом зіткнення ідеологій, ХХІ ст. стане часом взаємодії і зіткнення цивілізацій, зокрема західної з іншими, яких, окрім зазначеної, автор виокремлює п'ять: індуїстську, ісламську, японську, китайську і православну, а також вважає за доцільне говорити про ще дві — латиноамериканську і африканську. Автор наголосив, що межею, яка відокремила старий світ від нового, став кінець так званої «холодної війни» (тривала від 5 березня 1946 р. до 25 грудня 1991 р.). Також, він спрогнозував, що відтоді у світі почав народжуватися принципово новий устрій, згідно з яким людство ідентифікуватиме себе вже не з націями чи окремими державами, а з набагато ширшим культурним утворенням — цивілізацією. Окрім цього, автор зауважував, що цивілізаційні відмінності є більш фундаментальними, ніж будь-які інші і що, зокрема, релігія роз'єднує людей набагато більше, ніж, наприклад, етнічна приналежність. Автор наголосив і на тому, що у новому світі домінуватимуть конфлікти між цивілізаціями, а не всередині них, тому наступна світова війна стане війною цивілізацій, а також він акцентував увагу на усе зростаючому конфлікті між західною цивілізацією та іншим світом.

Слід зауважити, що концепція Семюела Хантінгтона, викладена ним в зазначеній вище книзі, яка свого часу вразила світ і стала, як зазначено в одному із її перевидань «значним геополітичним трактатом 90-х рр.», продовжує бути актуальною до сьогодні. На думку відомого американського політолога, соціолога і державного діяча Збігнева Бжезінського, праця «Зіткнення цивілізацій» з точки зору політології є великим попередженням. Майже за десять років до 11 вересня Хантінгтон попереджав, що у сучасному, політично пробудженому, світі наше усвідомлення різних цивілізацій потребує від нас (так само, як атомна зброя, що становить небезпеку для всього людства) орієнтації на міжцивілізаційні коаліції, на взаємоповагу і стриманість у прагненні керувати іншими націями. Ось чому робота Хантінгтона є новаторською не лише тільки в інтелектуальному плані, а й претендує на справжню політичну мудрість»¹⁷.

Таким чином, безперечно, дослідження феномену війни відрізняються значним розмаїттям поглядів стосовно причин, завдань, наслідків, значення та інших її аспектів. Однак, незважаючи на високий ступінь розробки цієї проблематики, до сьогодні не вироблено універсальних, дійових методів запобігання війні. Це, можливо, є підтвердженням думок і висновків усіх тих дослідників, які стверджують, що війна — це невід'ємний атрибут людської сутності, суспільних відносин тощо.

¹⁷ Хантінгтон Семюель. Столкновение цивилизаций. — М.: АСТ, 2016. — 640 с.

Будь-яка війна є засобом для досягнення цілком конкретної мети, якій неодмінно передує період підготовки, зокрема, ідеологічного обґрунтування основних цілей і завдань. Друга світова війна не стала винятком із загального правила і мала свій підготовчий період. Одним із провідних ідеологів цієї війни, а також головних її ініціаторів став Адольф Гітлер — німецький політичний і державний діяч, лідер Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (нім. *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*, NSDAP) з 1921 р., райхсканцлер у 1933–1945 рр., один з ідеологів націонал-соціалізму. Ідеологічним підґрунтям до розв’язання Другої світової війни стала книга Адольфа Гітлера «*Mein Kampf*» («Моя боротьба»)*, де ним було викладено і обґрунтовано власну концепцію відновлення могутності Німеччини шляхом об’єднання німецької нації і завоювання нового «життєвого простору», а саме «додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німецького населення»¹⁸. Зазначалося також: «Ми будемо неухильно прагнути до своїх власних цілей в іноземній політиці, а саме до того, щоб наш німецький народ отримав на цій землі території, котрі йому личать»¹⁹. При цьому уточнювалося: «...нам потрібні такі землі, які безпосередньо прилягають до корінних земель нашої батьківщини»²⁰. Мова йшла вже не про класову, а саме расову боротьбу робітників Німеччини. Слов’яни, зокрема, визначалися представниками нижчої раси, тому їхній простір — «*Lebensraum im Osten*» («східний життєвий простір») мав бути звільнений для проживання представників арійської раси — німецької нації. Йшлося також про знищення «світового єврейства» та його породжень — марксизму і, відповідно, більшовизму, головним осередком якого був Радянський Союз, де домінувала Росія. «Якщо ми сьогодні говоримо про нові землі і території в Європі, ми звертаємо перш за все свій погляд до Росії, а також до сусідніх з нею і залежних від неї країн... Ця величезна держава на Сході визріла для загибелі»²¹. Стосовно Росії зазначалося, що упродовж багатьох століть ця держава розвивалася завдячуючи найкращим представникам німецької нації, які становили її еліту, та у ХХ ст. ситуація змінилася і це місце заступили євреї, тому Росія приречена, а її загибель одночасно знаменуватиме й кінець єврейського панування.

* У своєму повному обсязі книга, що від початку мала назву «4,5 роки боротьби проти брехні, дурості і підступності», вийшла з друку у 1930 р., хоча до цього часу вже були опубліковані її окремі частини — перша (1925 р.) і друга (1926 р.).

¹⁸ Гітлер А. *Моя боротьба*. — Харків: ООО «Свитовид», 2003. — С. 297.

¹⁹ Гітлер А. *Указ. соч.* — С. 662.

²⁰ Там же. — С. 664.

²¹ Там же. — С. 665.

Слід зауважити, що у завойовницьких планах Німеччини населення зазначених територій розглядалося як один з важливих ресурсів. У цьому контексті показовим став меморандум Гросса від 28 листопада 1940 р. під назвою «Деякі міркування щодо контактування з особами не німецької національності на Сході», опублікований серед матеріалів Нюрнберзького процесу 1945–1946 рр. і використаний Міжнародним війсьним трибуналом як свідчення злочинів проти людяності. У цьому документі йдеться про те, що це населення «буде слугувати джерелом робочої сили, постачати Німеччині сезонних робітників і працівників для здійснення особливих робіт (будівництво доріг, каменоломень). При цьому у нього буде можливість їсти більше і жити краще, ніж раніше, і за відсутності власної культури це населення буде покликане під суворим, послідовним і справедливим керівництвом німецького народу працювати над створенням вічних пам'яток культури і архітектури Німеччини і, можливо, завдячуючи цьому стане спроможним виконувати цю роботу, оскільки справа стосується роботи величезних масштабів»²².

Окрім зазначеного вище, головною країною-ворогом Німеччини визначалася Франція, наголошувалося на необхідності створення військово-політичного союзу з Італією та Великобританією, приєднанні до Німеччини Австрії тощо. Адольф Гітлер зазначав, що надзвичайно важливим аспектом на шляху втілення його ідей стане партійна програма: «Така програма — оголошення війни всьому існуючому старому порядку зі всіма його існуючими установами, оголошення війни іншому світогляду»²³. Слід зауважити, що провідні ідеї «Mein Kampf» — основа ідеології націонал-соціалізму (нацизму), посіли своє чільне місце в расовій теорії. Відомо, що іще до здобуття влади Адольфом Гітлером у 1933 р., ця книга стала справжнім бестселером, оскільки на той вже було продано близько 5,5 млн. її примірників і про її існування знали чи не усі тогочасні німці²⁴.

Визначальною причиною такої популярності ідей «Mein Kampf» у середовищі німецької громадськості 30-х рр. ХХ ст., а невдовзі і, фактично, тотальної підтримки нею політики, впроваджуваної Націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини на чолі з Адольфом Гітлером після перемоги на виборах у Райхстаг 1932 р. стала, насамперед,

²² Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими преступниками: Военные преступления. Преступления против человечности. Сб. матер. в 3-х томах. Т. 2 / Сост.: Александров Г. Н., Полтораки А. И., Рагинский М. Ю., Под общ. ред.: Руденко Р. А. — М.: Юрид. лит., 1966. — С. 154.

²³ Гитлер А. Указ. соч. — С. 297; 457.

²⁴ Энциклопедия Третьего рейха. Составитель д-р ист. наук В. Телицын — М.: ЛОКИД-ПРЕСС; РИПОЛ классик, 2005. — С. 270.

тогочасна економічна криза, що призводила до зубожіння її населення. Така ситуація обумовлювалася наслідками санкцій проти Німеччини, введених в дію Версальським договором від 28 червня 1919 р.* після поразки країни у Першій світовій війні (28 липня 1914 р. — 11 листопада 1918 р.). Відтак, Німеччину було визнано її головним ініціатором, а, отже, і винуватцем, та на цій основі висунуті жорсткі вимоги: сплатити країнам-переможцям репарації у сумі 226 млрд. райхсмарок**, передати під опіку цих країн свої колоніальні володіння (Німецький Камерун, Тоголенд, Німецьку Східну Африку, Німецьку Південно-Західну Африку, Цзяочжоу, Німецьку Нову Гвінею, Соломонові острови), а землі Ельзас і Лотарингію — Саарський вугільний басейн - Франції у користування на 15 років та ін. У результаті цього, Німеччина втратила 13% свого населення, 75% видобутку руди, 50% виплавки свинцю і цинку, 43,8% виплавки чавуну, 35% виробництва сталі, 29% видобутку вугілля. Було конфісковано 5 тис. паровозів, 150 тис. вагонів, велика кількість сільськогосподарських машин, 40 тис. молочних корів та ін. Таким чином, рівень національного багатства Німеччини зменшився на 49,7%²⁵. Слід зауважити, що тільки у жовтні 2010 р. Німеччина завершила процес виплати репарацій згідно з Версальським договором, тобто через 92 роки після закінчення Першої світової війни і 20-ої річниці возз'єднання Німеччини. Цей останній платіж становив 70 млн. євро, більшу частину якого отримали Бельгія і Франція²⁶.

Відтак, одразу після приходу до влади, Адольф Гітлер розпочав реалізовувати свої ідеї, викладені ним у «Mein Kampf», в результаті чого у другій половині 30-х рр. в Німеччині було встановлено тоталітарний режим з диктатурою Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, свідомість німців була налаштована на необхідність підготовки до повномасштабної війни, а також забезпеченні необхідних для її про-

* Умови Версальського договору були визначалися Паризькою мирною конференцією (18 січня 1919 р. — 21 січня 1920 р.). Договір набув чинності 10 січня 1920 р., після ратифікації його Німеччиною — з одного боку, Великою Британією, Французькою республікою, Королівством Італія і Японською імперією — з іншого.

** У 1921 р. цю суму було зменшено до 132 млрд.

²⁵ Економічні наслідки Першої світової війни. Дезінтеграція міжнародної економіки. Посилення автаркічних процесів. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://pidruchniki.com/1376102540365/politekonomiya/ekonomichni_naslidki_pershoyi_svivo_voyi_viyi_dezintegratsiya_mizhnarodnoyi_ekonomiki_posilennya_avtarkichnih (останній перегляд: 04.11.2019).

²⁶ Німеччина завершує виплату репарацій країнам-переможцям Першої світової. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.unian.ua/world/408395-nimechchina-zavershue-viplatu-reparatsiy-krajnam-peremojtsyam-pershoji-svitovoji.html> (останній перегляд: 04.11.2019).

ведення ресурсів — німецьку армію перетворено на наймогутнішу у Європі. Важливу роль в зазначених процесах відіграли райхсміністр народної освіти і пропаганди Йозеф Гебельс і рейхсміністр авіації Герман Герінг.

Отже, Друга світова війна назрівала упродовж багатьох років. Її причинами стали породжені Версальсько-Вашингтонською системою суперечності світової політики* і, насамперед, цілеспрямований реваншизм Німеччини на чолі з Адольфом Гітлером і фактичне потурання її діям з боку урядів провідних світових держав — Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та Франції, які не тільки не доклали належних зусиль для того, щоб запобігти конфлікту, а й в окремих випадках сприяли його загостренню (підписання Мюнхенської угоди 30 вересня 1938 р. та ін.), а також позиція Радянського Союзу, який напередодні війни, 23 серпня 1939 р., уклав угоду про ненапад з Німеччиною з таємними домовленостями стосовно перерозподілу сфер впливу та перегляду кордонів в Європі.

Друга світова війна стала безпрецедентним за своєю масштабністю збройним конфліктом в історії людства. В ній були задіяні понад 60 країн, учасниками бойових дій стало понад 100 млн. осіб, а загальна кількість людських втрат становила близько 50 млн. осіб. Датою початку Другої світової війни є 1 вересня 1939 р., коли Німеччина, спільно зі своїм сателітом Словаччиною (16 березня 1939 р. включена до складу Німеччини як «Протекторат Богемії і Моравії»), здійснила напад на Польщу. Відтоді події почали розгортатися дуже стрімко. У відповідь на це вторгнення, 3 вересня 1939 р. Німеччині було оголошено війну Великою Британією і Францією, що також стало початком формування Антигітлерівської коаліції, до якої згодом долучилися й інші країни**.

Слід зауважити, що, натомість, 9 вересня Радянський Союз привітав Німеччину з її першими перемогами на польському фронті у телефонограмі народного комісара закордонних справ СРСР В'ячеслава Молотова: «Я одержав Ваше повідомлення (мається на увазі повідомлення міністра закордонних справ Німеччини Йоахіма фон Ріббентропа — Авт.) про те, що німецькі війська увійшли до Варшави. Будь ласка, передайте

* Переділ світу, який відбувся в результаті завершення Першої світової війни, відповідав лише інтересам держав-переможниць і, відповідно, містив у собі зародок нового конфлікту світового масштабу.

** Юридичне оформлення Антигітлерівської коаліції завершилося підписанням 1 січня 1942 р. у Вашингтоні Декларації 26 держав (Велика Британія, Франція, США, СРСР та ін.), які вважалися членами військового союзу.

мої поздоровлення й вітання уряду Німецької Імперії. Молотов»²⁷. Незабаром, 17 вересня, до польської кампанії приєдналися радянські війська, які також вторглися до Польщі. Фактично це було спільне вторгнення, попередньо узгоджене «пактом Ріббентропа-Молотова». Ця воєнна операція тривала до 6 жовтня і за цей час країну було захоплено і поділено між завойовниками: Радянському Союзу дісталися території на схід від річок Західний Буг і Сян, Німеччина розширила свої кордони до Варшави і з цим містом включно, Словаччині дісталася Цешинська Сілезія (чеськ. Těšínské Slezsko — історична область Сілезії, що відійшла до Польщі згідно з Мюнхенською угодою 1938 р.), а Литві, яка не брала безпосередньої участі у цій кампанії і, фактично, увійшла до сфери інтересів СРСР, — частина Віленського краю (лит. Vilniaus kraštas). По тому, після проголошення 12 жовтня 1939 р. Польщі Генерал-губернаторством германської імперії (нім. Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete) зі столицею у Кракові, Польська держава де-юре перестала існувати.

Не отримавши належної відсічі, у квітні наступного року Німеччина окупувала Данію, Норвегію, в травні — Бельгію, Нідерланди, Люксембург та Францію. Цього ж року, 18 липня, Німеччина розпочала систематичні бомбардування Великої Британії, які тривали до 31 жовтня. 27 вересня 1940 р. було укладено так званий Троїстий пакт (англ. Tripartite Pact) — військовий союз між Німеччиною, Італією і Японією («Країни Осі»), який передбачав співпрацю і взаємодопомогу задля досягнення поставленої мети — встановлення нового світового порядку, згідно якого, зокрема, до сфери впливу Німеччини і Італії мала входити Європа, а Японії — Східна Азія. Упродовж 1940–1941 рр. до Троїстого пакту приєдналися ще ряд держав: Угорщина, Румунія, Словаччина, Болгарія, Югославія, Хорватія тощо²⁸. Бойові дії поширилися на північ африканського континенту, Балкани, Китай, Індокитай та, незважаючи на угоду про ненапад, Радянський Союз.

Втім, основним фронтом у Другій світовій війні став саме німецько-радянський (у сучасній українській історіографії — Німецько-радянська війна 1941–1945 рр., в радянській — Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945 рр., в німецькій — Східний фронт (нім. die Ostfront), а також «Східна кампанія» (нім. der Ostfeldzug) і «Російська кампанія» (нім.

²⁷ Братство, скрепленное кровью: 31 августа 1939 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://scicenter.online/vneshnyaya-politika-scicenter/bratstvo-skreplennoe-krovyu-58687.html> (останній перегляд: 05.11.2019).

²⁸ Покровська І. С. Потрійний пакт 1940 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. — К.: Знання України, 2004. — Т. 2 — 812 с.

der Rußlandfeldzug). У цій війні союзниками Німеччини стали Італія, Румунія, Угорщина, Словаччина, Фінляндія, Хорватія і Болгарія, а на боці Радянського Союзу виступили Велика Британія і Франція. Напад на Радянський Союз було здійснено Німеччиною 22 червня 1941 р. Цього дня (вночі) Йоахім фон Ріббентроп вручив меморандум Володимиру Деканозову — радянському послу в Берліні, в якому були викладені причини нападу, а саме — антинімецька політика радянського уряду і загроза кордонам Німеччини у вигляді значної концентрації там військової техніки і частин радянської армії²⁹. Зокрема, в документі зазначалося: «Всупереч усім взятим на себе зобов'язанням і у явній суперечності зі своїми урочистими деклараціями, радянський уряд повернув проти Німеччини. Він не тільки продовжив, але з часу початку війни навіть посилив спроби своєї підривної діяльності, спрямованої супроти Німеччини і Європи; він усе більшою мірою надавав своїй зовнішній політиці ворожого Німеччині характеру і він зосередив на німецькому кордоні усі свої збройні сили, готові до кидка. Тим самим радянський уряд зрадив і порушив договори і угоди з Німеччиною. Ненависть більшовицької Москви до націонал-соціалізму виявилася сильнішою за політичний розум. Більшовизм — смертний ворог націонал-соціалізму. Більшовицька Москва має намір нанести удар в спину націонал-соціалістській Німеччині, яка веде боротьбу за своє існування. Німеччина не буде дивитися на цю серйозну загрозу власним східним кордонам і нічого не робити. Тому Фюрер віддав німецькому Вермахту наказ відбити цю загрозу усіма наявними у його розпорядженні засобами. Німецький народ розуміє, що у майбутній боротьбі він не тільки захищає свою Батьківщину, але що він покликаний врятувати весь культурний світ від смертельної небезпеки більшовизму і відкрити шлях до істинного соціального піднесення в Європі»³⁰.

Український фактор посідав особливе місце у завойовницьких планах Німеччини і, насамперед, через економічний потенціал і природні ресурси, зосереджені на українських теренах. Зокрема українські чорноземи становили 9% світових запасів і 30% європейських³¹. Щодо цього,

²⁹ Меморандум (нота) Министерства иностранных дел Германии Советскому правительству от 21 июня 1941 года [Електронний ресурс]. — 16 липня. — 2013. — Режим доступу: <http://holocaustrevisionism.blogspot.com/2013/07/21-1941.html> (останній перегляд: 05.11.2019).

³⁰ Там само.

³¹ Наше багатство: український «цар ґрунтів» становить 9 відсотків світових запасів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://expres.ua/news/2016/12/09/216969-nashe-bagatstvo-ukrayinsky-car-gruntiv-stanovyt-9-vidsotkiv-svitovyh-zapasiv> (останній перегляд: 04.11.2019).

Адольф Гітлер зауважував: «Ми важко відвойовуємо у моря кілька метрів, ми мучимося, осушуючи болота, а на Україні безмежні родючі землі... лежать, очікуючи нас»³². Також напередодні німецько-радянської війни 1941–1945 рр., на українських теренах була зосереджена значна кількість стратегічно важливих науково-дослідних інституцій, промислових підприємств та ін. Частка УРСР (порівняно із сумарними показниками по СРСР) у видобутку і виробництві, наприклад, коксу становила близько 74,5%, залізної руди — 67,6%, чавуну — 64,7%, вугілля — 50,5%, сталі — 48,8% тощо. Окрім цього, здобуття України мало підняти авторитет Німеччини на міжнародній арені, зміцнити впевненість німецької армії в подальшій боротьбі і, відповідно, підірвати моральний дух радянської Червоної армії. Зважаючи на це, здобуття України розглядалося німецькою владою як одне із пріоритетних стратегічних завдань.

Слід зауважити, що «українська тема» гостро постала на міжнародній політичній арені напередодні Другої світової війни, а саме у 1938–1939 рр., що було безпосередньо пов'язано з подіями у Чехословаччині, зокрема щодо визначення статусу Карпатської України, і відтоді почала набувати суспільного резонансу. Конфліктогенність цієї теми на тлі нагрівання нової війни та нового перерозподілу світу добре усвідомлювали тогочасні політичні діячі і аналітики, а отже і в німецькій Райхсканцелярії і в радянському керівництві. Так, відомо, що Вінстон Черчилль, після нападу Німеччини на Радянський Союз наголосив на тому, що відтепер буде пильно відстежувати політичні дії Адольфа Гітлера щодо України, адже «якщо Фюрер проголосить Україну незалежною, то західні союзники програють війну, якщо ні — Велика Британія переможе»³³.

Однією із тих ключових фігур, хто напередодні Другої світової війни неодноразово намагався привернути увагу широкої громадськості до «української теми», був Ланселот Лоутон — відомий британський громадський діяч, журналіст-міжнародник, вчений. На його думку, напередодні Другої світової війни саме «українське питання» стало головною проблемою Європи. У квітні 1934 р., на сторінках британського видання «The Fortnightly Review» ним було опубліковано статтю під назвою «Пригноблена Україна» (ориг. «The oppressed Ukraine»), у якій він висвітлює деякі сторінки української історії та, зрештою, констатував, що

³² Цит. за: *Левітас Ф.* Україна в планах нацистської Німеччини // Тези міжнародної науково-практичної конференції «Україна в системі змін парадигми світопорядку ХХ–ХХІ століть» (19.03.2015 р., м. Київ). — С. 152.

³³ Цит. за: *Крالیук Петро.* Українці і Друга світова війна [Електронний ресурс] // День. — 17 червня. — 2011. — Режим доступу: <http://incognita.day.kyiv.ua/ukrayinczi-idruga-svitova.html> (останній перегляд: 04.11.2019).

незалежна Україна вкрай необхідна для європейського економічного прогресу і світового миру³⁴. У лютому 1935 р., щойно створений Англо-український комітет, одним із співзасновників якого став Ланселот Лоутон і до складу якого увійшли деякі британські парламентарі, громадські діячі, журналісти, вчені, оприлюднив заяву, де, зокрема, наголошувалося, що особливо пильної уваги світової громадськості потребує становище українців у Східній Галичині, а також на тому, що досі не встановлено справедливості стосовно українців і продовження ігнорування цієї складної теми може вкрай негативно позначитися на подальшій долі усїєї Європи та ін. Примітним є те, що цю заяву підписали, окрім Ланселота Лоутона, окремі члени Палати громад і Таємної ради Великої Британії, відомі науковці Р. Сетон-Вотсон і Г. Гуч та ін.³⁵ Крім цього, 29 травня 1935 р., під час публічних слухань в Палаті громад Великої Британії, що були проведені з ініціативи Англо-Українського комітету, Ланселот Лоутон виступив із доповіддю «Українське питання». Головною метою доповіді стало знову ж таки привернення уваги до «української теми», її актуальності в тогочасній системі міжнародних відносин тощо. Зокрема у доповіді йшлося про розчленування України після Першої світової війни, закріпленого Версальською системою мирних договорів, польсько-українське протистояння в Східній Галичині у 20-х — 30-х рр. ХХ ст. та політику колонізації, впроваджувану польською владою, Голодомор в Україні 1932–1933 рр. та інші аспекти української історії. Ланселот Лоутон зауважував: «Головною проблемою для сьогоднішньої Європи є проблема українська. Глибокий інтерес до цієї країни зумовлений її впливом на європейський мир і дипломатію; в той самий час, із нею тісно пов'язані життєво важливі британські інтереси. Більшість людей не розуміє, як глибоко саме тут закоріненна причина європейських чвар усїєї першої чверті століття. Не дивно, що про цю країну досі так мало було чути: гноблення української нації постійно супроводжувалося забороною слова «Україна» та приховуванням навіть самого існування українців. Це «стирання з лица землі» проводилося так успішно, що для більшої частини світу Україна залишилася тільки в поезії та переказах; завжди й незмінно вважалося, що якщо вона десь колись і була, то вже давно

³⁴ *Кот Сергій*. Непохована країна та її відкривач. Ланселот Лоутон: британський журналіст, закоханий в Україну [Електронний ресурс] // День. — 26 серпня. — 2011. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/nepohovana-krayina-ta-yiyi-vidkrivach> (останній перегляд: 04.11.2019).

³⁵ *Кот Сергій*. Непохована країна та її відкривач. Ланселот Лоутон: британський журналіст, закоханий в Україну [Електронний ресурс] // День. — 26 серпня. — 2011. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/nepohovana-krayina-ta-yiyi-vidkrivach> (останній перегляд: 04.11.2019).

похована на кладовищі мертвих і забутих націй»³⁶. Також він наголошував: «Українська нація — це реальність, яка має під собою принаймні тисячу років автентичної історії. Жоден народ не боровся так тяжко, як українці, щоб утвердити свою незалежність...»³⁷.

В даному контексті є показовою доповідь Ланселота Лоутона «Україна: найбільша проблема Європи» (Лондон, 1 лютого 1939 р.). Її текст було опубліковано на сторінках британського видання «East Europe and Contemporary Russia», головним редактором якого він був. В доповіді, зокрема, йшлося про таке: «Упродовж останніх кількох місяців Україна — зовсім невідома Заходові країна — опинилася в центрі світової уваги. Гадаю, що більшість людей можуть сказати, що знають мало або й нічого не знають про неї. Це не їхня провина. Для такого незнання є поважні причини. Поневолювачі України добре подбали про те, щоб вона залишалася незною; вони заперечували навіть її існування. Дуже важко уявити собі щось більше гідне осуду, ніж замовчування народу, котрий за давнім правом належить до родини європейських націй. Але неконтрольовані події тепер вивели Україну на міжнародну арену. Попри загальну, хоча й зрозумілу непоінформованість у цій справі, переважає думка, що від вирішення української проблеми буде залежати доля Європи. Ця думка має своє виправдання»³⁸. На користь своїх тверджень Ланселот Лоутон наводить багато аргументів, зокрема: «На сьогодні Німеччина — єдина потужна держава, яка цікавиться тим районом. Демократичні держави перебирають і дуже обережно обирають тих, кого наділяють своєю симпатією, і не завжди вона дістається тим, хто її найбільше потребує». У цьому ж контексті він зауважив, що «Україна має всі ті сировинні ресурси, яких потребує Німеччина»³⁹.

Відтак, не менш резонансною подією стала публікація 14 березня 1939 р. на шпальтах популярного американського видання «Look» статті під назвою «Наступна європейська війна почнеться в Україні» («The next European War will start in the Ukraine») разом з ілюстрованою картою⁴⁰. На карті, зокрема у правому верхньому куті, позначено «Україна — мета Гітлера. Це 328 тис. квадратних миль, що охоплюють частини Чехословаччини, Румунії, Польщі та Радянської Росії», а також показано два

³⁶ Лоутон Ланселот. Українське питання / [упоряд., наук. ред., авт. передм. С. Кот; відп. ред. В. Горбик]. — Київ; Лондон: «Спадщина» ЛТД, 2006. — 49 с.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ «Наступна європейська війна почнеться в Україні» [Електронний ресурс] // Історична правда. 21 березня. — 2016. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2016/03/21/149023/ (останній перегляд: 05.11.2019).

ймовірних шляхи до здійснення цієї мети: перший — через Польщу, другий — через Угорщину та Румунію. Саму ж статтю подано у двох частинах. В першій частині під назвою «Російська Україна... наступна мета Гітлера» без конкретного авторства наголошується на тому, що справжньою метою Німеччини є заволодіння природними ресурсами і промисловим потенціалом радянської України і заради цього Берлін намагатиметься створити 40-мільйонну маріонеткову українську державу на територіях Польщі, Чехословаччини, Румунії та СРСР, а отже йдеться про реальність німецько-радянської війни і що з Червоною армією німці будуть змушені воювати, адже Радянська Росія — це не Чехословаччина⁴¹. Авторство другої частини статті під назвою «Чи зможе російська армія зупинити Гітлера?» належало американському воєнному аналітику, журналісту і письменнику Джорджу Філдіngu Еліоту, який виклав свої думки щодо потенційного німецько-радянського конфлікту та його стратегічних аспектів. Зокрема, він порівнював воєнний потенціал Німеччини і Радянського Союзу на користь останнього, наголошував на тому, що шанси Німеччини на успіх залежатимуть від позиції Польщі та Румунії⁴². Відтак, незважаючи на те, що в цілому стаття відображала хибні уявлення про тогочасну політику Німеччини, її головний «український акцент» виявився цілком слушним у світлі тих подій, які відбулися напередодні і після 1 вересня 1939 р.

Українські землі з перших днів опинилися в епіцентрі бойових дій Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Саме тут відбулася переважна кількість (майже половина) вирішальних військових баталій радянсько-німецького фронту, який став основним в усій системі фронтів Другої світової війни, а бойові дії тривали найдовше, з 22 червня 1941 р. по 28 жовтня 1944 р. Активна стадія бойових дій тривала 680 діб, упродовж січня 1943 — жовтня 1944 рр. Так, у 1941 р. тут відбулися такі широкомасштабні операції, як танкова битва в районі Луцьк–Ровно–Дубно–Броди (червень), оборонні битви Київська (липень–вересень) та Одеська (серпень–жовтень), у 1942 р. — Харківська (травень), а також наступальні операції 1943–1944 рр. — Донбаська (серпень–вересня 1943 р.), форсування Дніпра (серпень–грудень 1943 р.), Житомирсько-Бердичівська (грудень 1943 — січень 1944 рр.), Нікопольсько-Криворізька (січень–лютий 1944 р.), Одеська і Миколаївська (березень–квітень 1944 р.), Кримська (квітень–травень 1944 р.), Львівсько-Сандомирська (липень–серпень

⁴¹ «Наступна європейська війна почнеться в Україні» [Електронний ресурс] // Історична правда. 21 березня. — 2016. — Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2016/03/21/149023/ (останній перегляд: 05.11.2019).

⁴² Там само.

1944 р.), Корсунь-Шевченківська (січень–лютий 1944 р.), Ровенсько-Луцька (січень–лютий 1944 р.), Східно-Карпатська (вересень–жовтень 1944 р.) та ін. Беззаперечним є факт, що у ході боїв найбільш масштабною стала «битва за Дніпро» — чотиримісячна військова операція радянської Червоної армії, в результаті якої було майже повністю звільнено окуповану німцями територію Лівобережної України і в якій, з обох сторін, брало участь близько 4 млн. осіб, а кількість загиблих становила від 1,7 до 2,7 млн. осіб⁴³.

Не можна обійти увагою і наявну статистику щодо кількості діючих на українських теренах німецьких установ, де катували і знищували людей. Так, відповідно до інформації, вміщеній у «Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)» — це були 2 концтабори класичного типу (Янівський у Львові (у нім. джерелах «Zwangsarbeitslager Lemberg-Janowska») і Сирецький (у нім. джерелах «Kiev-West») у Києві), 78 виправно-трудова таборів і таборів примусової праці для євреїв (за ступенем суворості режиму були наближені до концтаборів), 7 виправно-трудова таборів, 15 таборів примусової праці, 304 гетто, 23 пересильні табори, 66 гестапівських тюрем, 242 табори для військовополонених тощо⁴⁴. Згідно з сучасними дослідженнями цієї проблеми, тільки кількість загиблих в такий спосіб військовополонених оцінюється в 1,8 млн. осіб⁴⁵.

Слід зауважити, що хоча Німеччина й виробила чіткий політичний курс стосовно України як території, населеної расово неповноцінними людьми, з початком воєнної кампанії проти Радянського Союзу у середовищі представників її владних структур з'явилися дещо інакші думки з цього приводу, а саме допускалася можливість певної української автономії і в цьому також вбачався успіх справи. Головний політичний курс закріплено в багатьох офіційних документах, наприклад інструкції від 1 червня 1941 р. під назвою «12 заповідей поведінки німців на Сході і їх поводження з росіянами» (стосується усього слов'янського населення), де, зокрема, зазначено: «З огляду на те, що щойно приєднані території повинні бути надовго закріплені за Німеччиною і Європою, багато зале-

⁴³ Героїчний штурм і тисячі смертей: 74-та річниця визволення... [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.5.ua/kyiv/heroichna-epopeia-tysiachi-smertei-sohodni-74a-richnytsia-vyzvolennia-kyieva-vid-natsystiv-158392.html> (останній перегляд: 05.11.2019).

⁴⁴ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / Упоряд. М. Г. Дубик. — К.: [б.в.], 2000. — 304 с.

⁴⁵ Друга: світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / Упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. Київ–Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 112.

жати́ме від того, як ви зарекомендуєте себе там. Ви повинні усвідомити, що ви на цілі століття є представниками великої Німеччини і прапорноносцями націонал-соціалістичної революції і нової Європи. Тому ви повинні з усвідомленням власної гідності впроваджувати найжорстокіші і найнещадніші заходи, яких потребуватиме від вас держава... Не бійтеся рішень, які можуть виявитися помилковими... Стосовно росіян слід наполягати навіть на помилці, допущеній німцем...»⁴⁶. Інший документ, про який вже йшлося, а саме так званий Меморандум Гросса від 28 листопада 1940 р., проголошував наступне: «Ми вищою мірою не зацікавлені в тому, щоб населення Сходу становить єдине ціле, а, навпаки, зацікавлені в тому, щоб воно було розчленоване на якомога більшу кількість груп і народностей... Вже найближчими роками... через 4–5 років, приміром, саме поняття «кашуби»*, повинно стати невідомим, оскільки на той час більше не існуватиме кашубської народності... В дещо більш віддалені терміни на нашій території повинно стати можливим зникнення українців, гуралів** і лемків як народів... В такому випадку після послідовного здійснення цих заходів упродовж найближчих десяти років населення буде складатися із решти місцевих мешканців, визнаних неповноцінними, і населення, переміщеного із східних провінцій, а також із областей Німеччини, в яких іще є подібні расові і національні особини (наприклад, із областей, де мешкають сорби і венди***)⁴⁷».

Після створення на підставі наказу Адольфа Гітлера «Про цивільне управління на окупованих східних територіях» від 17 липня 1941 р. Міністерства окупованих східних територій на чолі з Альфредом Розенбергом в офіційній німецькій політиці щодо «українського питання» з'явилися нові тенденції. Слід зауважити, що ці нові ідеї не були реалізовані на практиці, оскільки постійно наражалися на жорстку критику з

⁴⁶ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Военные преступления. Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1966. — С. 158–159, 160.

* Кашуби — етнічна група поляків, яка компактно проживає у польському Помор'ї (на північному заході Польщі).

** Гуралі — етнографічна (етнокультурна) група, трактована по-різному: і як субетнос поляків і як субетноси чехів і словаків. Найбільше гуралів проживає на півдні Польщі, півночі Словаччини і в районі Тешинська Сілезія у Чехії.

*** Сорби (нім. Sorben) — ті ж самі лужичани або лужицькі серби — представники західнослов'янської народності, які проживають на Південному Сході Німеччини. Венди — (нім. Wenden) або вінди — середньовічна збірна німецька назва сусідніх німцям слов'янських племен. Зараз ця назва закріпилася за полабськими слов'янами

⁴⁷ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Военные преступления. Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1966. — С. 151–152.

боку інших представників німецької влади та головне були відхилені самим Адольфом Гітлером. Вперше їх було викладено у «Записці з українського питання № 1», поданої на розгляд Адольфу Гітлеру 2 квітня 1941 р. Отже, в розділі «Україна (Окраїнна область)» зазначалося: «Київ був головним центром варязької держави з нордичною панівною верствою. Але й після татарського панування Київ упродовж довгого часу грав роль полюса, супротивного Москві. Його внутрішнє національне життя засновано на майже незалежній традиції, що постала на власному ґрунті, всупереч твердженням московської історіографії... Політичним завданням для цієї області мало б бути заохочення прагнень до національної незалежності аж до створення самостійної державності, якій належало б одній або у поєднанні з Донською областю та Кавказом у вигляді Чорноморського союзу постійно стримувати Москву та убезпечувати великонімецький життєвий простір зі сходу. А економічно ця область мала б разом з тим утворити потужну сировинну та додаткову продовольчу базу для Великонімецького райху. До тієї частини, що в СРСР розглядається як чисто українська, слід було б додати прикордонні смуги від корінної російської області... аби послабити і одночасно мати проти неї постійну противагу... На досягнення цієї політичної мети треба було б спрямувати адміністративне та економічне упорядкування всієї області»⁴⁸.

Відтак, план Альфреда Розенберга передбачав збереження етнічного складу, ввірених йому східних територій (за винятком Прибалтики), створення навколо Росії низки ворожих їй національних державних утворень, залежних від Німеччини і, насамперед, України — найбільшої територіально і найпотужнішої економічно. Однак, план Альфреда Розенберга був відхилений Адольфом Гітлером. Зокрема, в Меморандумі Розенберга Адольфу Гітлеру від 16 березня 1942 р. «Стосовно методів окупаційного режиму в Україні» (в документі вказано, що це «Офіційна примітка для Фюрера») йшлося: «На майбутнє звідси витікають певні жорсткі урядові заходи із забезпечення німецьких інтересів залежно від обставин і відповідно до поведінки населення... Тепер на основі цієї точки зору деякі особи дійшли висновку, щоб вона по можливості скрізь висловлювалася в різкій формі, як, наприклад, «з колоніальним народом слід поводитися за допомогою батога, як із неграми»... На мою думку, подібні висловлювання не послуговують німецьким інтересам, а шкодять їм. В результаті моїх подальших спостережень я дійшов висновку, що німецька політика може дотримуватися певної думки щодо властивостей підкорених наро-

⁴⁸ Der Nürnberger Prozess. Ausgewdlt und eingeleitet von Prof. Dr. P. A. Steiniger. — Berlin, 1957. — Bd II. — S. 259.

дів, але, що завдання німецьких політичних представників — не вживати заходів і не ухвалювати рішень, які, зрештою, можуть призвести до тупого відчаю підкореного населення, замість того, щоб викликати потрібну продуктивну напругу виробничих сил»⁴⁹. У цьому контексті чітко простежується позиція Альфреда Розенберга стосовно німецької окупаційної політики на українських теренах, а саме те, що він ні у якому разі по суті не заперечував її основних засад, а лише пропонував змінити деякі методи її впровадження. Дуже виразним підтвердженням на користь цієї думки є інструкція Альфреда Розенберга від 18 листопада 1941 р., в якій він окреслював деякі правила управління окупованими українськими територіями у сфері спілкування з місцевими жителями. Зокрема, рекомендувалося ухилитися прямих відповідей на запитання українців про їх подальшу долю і відповідати таким чином, що остаточне рішення ухвалюватиме Фюрер, беручи до уваги загальну ситуацію і ставлення самих українців, пояснювати українцям, що Німеччина своїми діями рятує Україну від Москви, оскільки без цього українці були б винищені. Також необхідно було наголошувати на тому, що заради порятунку й українці повинні бути готовими до певних жертв, наприклад, поступитися власними територіями, позаяк німецький народ, який проживає в значно тісніших умовах, ніж центрально- і східноєвропейські нації, власною боротьбою заслужив собі право на розширення свого життєвого простору⁵⁰.

Слід зауважити, що чи не головним опонентом Альфреда Розенберга в «українському питанні» став гауляйтер (нім. Gauleiter) Східної Пруссії Еріх Кох, якого 20 серпня 1941 р., згідно з наказом Адольфа Гітлера було призначено головою — райхскомісаром (нім. Reichskommissar) райхскомісаріату «Україна» (нім. Reichskommissariat Ukraine) — адміністративно-територіальної одиниці німецького цивільного управління, яка діяла на окупованих українських (за винятком кількох областей Західної України) і білоруських (зокрема, частині Брестської, Гомельської, Пінської і Поліської областей) територіях зі штаб-квартирою в м. Ровно (в статусі адміністративному існував від 20 серпня 1941 р. до 15 листопада 1944 р., а як територіальна одиниця — з 1 вересня 1941 р. до кінця квітня

⁴⁹ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Военные преступления. Преступления против человечности. Сборник материалов в 3-х томах. Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1966. — С. 204–205.

⁵⁰ Секретна інструкція Розенберга Еріху Коху, райхскомісару України (18 листопада 1941 р.). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://textbooks.net.ua/content/view/1117/17/> (останній перегляд: 05.11.2019).

1944 р.)⁵¹. Відомо, що Альфред Розенберг був проти кандидатури Еріха Коха на посаду райхскомісара України, адже бачив його на аналогічній посаді в Росії*, де передбачалося встановлення значно жорсткішого режиму, що, на його думку, більш відповідало як його поглядам, так і особистим якостям.

Відтак, режим Еріха Коха на ввірених його владі територіях вирізнявся винятковою жорстокістю. У цьому контексті примітним є факт, що після капітуляції Німеччини у травні 1945 р. й арешту головних німецьких військових злочинців, серед них і Еріха Коха у травні 1949 р. представниками британської контррозвідки, радянська сторона не стала вимагати його екстрадиції і судити за злочини проти українського народу, а натомість передала Польщі, де його судили за злочини, які він вчинив, перебуваючи на посаді гауляйтера Східної Пруссії. Під час розгляду справи Еріха Коха в суді, останній наголошував на своїй прихильності до Радянського Союзу, а також зауважував про те, що саме йому належить заслуга у протидії планам Альфреда Розенберга щодо української автономії і це, своєю чергою, викликало у громадськості підозри у тому, що Еріх Кох насправді був радянським таємним агентом.

Отже, впродовж року після початку Німецько-радянської війни, Німеччиною, по суті, було окуповано всю територію України. Відомо багато свідчень про те, що на початковому етапі німецької окупації чимало українців, особливо сільських мешканців, незадоволених політикою радянської влади (зокрема, колективізацію 20-х — 30-х рр., репресіями, голодом 1932–1933 рр.), прихильно поставилися до окупантів, сподіваючись на їхню допомогу у знищенні радянської системи. Та вже після перших каральних операцій, проведених СС та їх підрозділами на українських теренах, настрої змінилися і прихильність заступили розчарування і ненависть, розпочався активний спротив діям окупантів. Дії регулярної армії поєднувалися із партизанським рухом, саботажем з боку представників усіх верств населення, підпільною боротьбою тощо.

Відтак, військову операцію по звільненню українських терен від німецької окупації було завершено 28 жовтня 1944 р. Через сімдесят років Український інститут національної пам'яті в особі його голови Володимира В'ятровича висловив своє бачення щодо вживання терміну

⁵¹ *Себта Т.* Райхскомісаріат Україна [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2012. — С. 126–128. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rajkhskomisariat_U (останній перегляд: 04.11.2019).

* Мова йшла про створення райхскомісаріату «Московія», до якого мали увійти території Центральної Росії (до Уралу). Однак, ці плани не були реалізовані і окуповані Німеччиною області Росії не мали єдиної цивільної адміністрації та уніфікованого управління.

«визволення» в оцінці результату зазначеної операції. У заяві йшлося про те, що 2014 р. Україна відмовилася від вшанування пам'яті про Другу світову війну у межах радянської концепції Великої Вітчизняної війни, наголошувалося, що після 28 жовтня 1944 р. Україна не стала вільною державою, тому термін «визволення» є історично некоректним. Тому Український інститут національної пам'яті запропонував використовувати термін «вигнання» нацистських окупантів з України» замість «визволення» України від фашистських загарбників». Варто зауважити, що з цією пропозицією важко не погодитись.

Отже, майже через півроку після звільнення України Німеччина остаточно програла війну, Акт про капітуляцію було підписано 7 травня (набув чинності 8 травня) у французькому м. Реймс представниками Верховного командування Вермахту з одного боку і Верховного командування союзних експедиційних сил та Радянського Союзу — з іншого. На вимогу радянської сторони Акт було підписано повторно в ніч з 8-го на 9-е травня в передмісті Берліну Карлсхорсті.

Безперечно, перемога Радянського Союзу в Німецько-радянській війні 1941–1945 рр. мала позитивні наслідки для українського народу, що визначається його геополітичними надбаннями, а саме — об'єднанням (соборністю) етнічних територій на основі рішень Тегеранської (28 листопада — 1 грудня 1943 р.), Кримської (4–11 лютого 1945 р.) і Потсдамської конференцій (17 липня — 2 серпня 1945 р.) лідерів країн Антигітлерівської коаліції, а також Паризької мирної конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.), які стали гарантами територіальної цілісності України. Не менш важливим результатом перемоги стало також входження України 30 квітня 1945 р. до складу Організації Об'єднаних Націй як країни-засновниці і це твердження, на нашу думку, є беззаперечним навіть з огляду на ті цілі, які переслідував Радянський Союз, порушивши це питання вже під час першого засідання Установчої конференції даної організації, а також на те, що суверенітет УРСР у складі Радянського Союзу завжди був суто формальним.

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. стала однією з найбільш кривавих сторінок Другої світової війни. Існує багато версій щодо кількості загальних людських втрат з боку Радянського Союзу у цій війні, ця цифра коливається в проміжку від 7 до 46 млн. осіб (найменший показник був наведений в офіційному радянському виданні — журналі «Большевик» за 1946 р., найбільший — сучасним російським дослідником Борисом Суворовим)⁵². Офіційна цифра людських втрат з боку Німеччини

⁵² Большевик. — 1946. — № 5. — С. 3; Соколов Б. В. Потери Советского Союза и Германии во второй мировой войне: методы подсчетов и наиболее вероятные результаты // Серия «АИРО» — научные доклады и дискуссии темы для двадцать первого века. — М., 2011. — Вып. 29. — 128 с.

становила близько 13 млн. осіб. Стосовно статистики людських втрат у цій війні, Олександр Лисенко зазначає: «Офіційна кількість втрат з боку Німеччини залишається незмінною — 13 млн. осіб. Радянський Союз одразу по війні заявив про 7 млн. жертв, проте найбільше експлуатовалася цифра в 20 млн., хоча вона й була взята «зі стелі». За Горбачова з'явилася нова цифра — 26–27 млн. жертв війни. Очевидно, точну кількість загиблих уже ніхто не зможе назвати, адже системний облік втрат не вівся навіть серед військовиків. Скажімо, не вдалося впровадити солдатські медальйони: червоноармійці через марновірство вважали їх своєрідними провісниками смерті, одягнувши які, обов'язково загинеш»⁵³. В будь-якому разі саме дії, які розгорталися на німецько-радянському фронті Другої світової війни, в порівняльному контексті, принесли найбільшу кількість людських втрат.

Відтак, стосовно людських втрат саме серед українського населення у Німецько-радянській війні 1941–1945 рр., Олександр Лисенко зазначив наступне: «За нашими підрахунками, в лавах Червоної армії загинуло 3,5–4 млн. українців, у партизанських формуваннях — від 40 до 60 тис., у загонах ОУН та УПА — понад 100 тис. Близько 200 тис. переміщених осіб (військовополонених, в'язнів концтаборів, остарбайтерів) залишилися в Європі. Не повернулися до України й чимало тих, хто під час евакуації виїхав у східні регіони СРСР. Тож прямі людські втрати України ми оцінюємо у 8–10 млн., а демографічні — в 10–13 млн. осіб»⁵⁴. Стосовно демографічних втрат в «Енциклопедії історії України» повідомляється: «Демографічні втрати від 1 січ. 1941 до 1 січ. 1945 становлять понад 13,5 млн. осіб. Серед них — загиблі, ті, хто залишив Україну (біженці, «переміщені особи», «остарбайтери») і не повернувся, та ненароджені»⁵⁵. У порівняльному контексті, втрати українського народу в німецько-радянській війні становили 40–44% загальних людських втрат Радянського Союзу, в ній загинув кожен п'ятий чи шостий українець⁵⁶.

⁵³ Лисенко Олександр. Найбільше трофейного обладнання отримав Донбас [Електронний ресурс]. — Українська правда. — 2011. — 9 травня. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/9/38272/> (останній перегляд: 05.11.2019).

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Лисенко О., Муковський І. Втрати людські України в Другій світовій війні [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — С. 666–667. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vtraty_vijskovi (останній перегляд: 04.11.2018).

⁵⁶ В войне погиб каждый пятый украинец. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://republic.com.ua/article/25257-v-voyne-pogib-kajdyu-pyatyy-ukraïnec.html> (останній перегляд: 05.11.2019).

Варто наголосити на тому, що німецько-радянська війна 1941–1945 рр. завдала економіці України катастрофічного масштабу руйнувань, значно більших, ніж економіці будь-якої іншої європейської країни. За статистичними даними, наведеними радянськими вченими, безпосередні збитки становили 285 млрд. крб.⁵⁷ Відтак, на українських теренах зазнали руйнувань різного ступеня близько 700 міст і 28 тис. сіл (250 із них спалено разом із мешканцями), а також спалено близько 319 тис. господарств⁵⁸. Найбільшої руйнації зазнали великі промислові центри і столиця — м. Київ, де, зокрема, було зруйновано 940 споруд державних і громадських інституцій, 1742 комунальних приміщень, 3,6 тис. приватних будинків, а також знищено усі мости через Дніпро, виведено з ладу міській водогін, каналізацію, транспортне господарство та ін.⁵⁹ Також був зруйнований Дніпрогес та кілька інших електростанцій (Штерівська, Курахівська, Зуївська, Северодонецька тощо), що спричинило енергетичний колапс. Виведено з ладу понад 5,5 тис. мостів, зруйновано 33 тис. навчальних (мова йдеться саме про школи і технікуми) і 18 тис. медичних закладів тощо⁶⁰. Станом на 1945 р. сиротами залишилися близько 125 тис. дітей, з яких 21 тис. іще тривалий час залишалися безпритульними⁶¹.

Отже, масштабність людських втрат і руйнувань упродовж Німецько-радянської війни 1940–1945 рр., і особливо з українського боку, спонукає сучасних істориків до переосмислення багатьох питань, пов'язаних із нею. Зокрема, український історик Володимир В'ятрович, який донедавна очолював Український інститут національної пам'яті, стверджує: «В українських реаліях не можна навіть визначити чіткі часові рамки цієї війни. Адже перші бойові дії, які були пов'язані із Другою світовою, почалися не у вересні, а у березні 1939 року на Карпатській Україні*».

⁵⁷ Дубик М. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох кн. Кн. 2. — К.: Наук. думка, 2011. — С. 785.

⁵⁸ Наслідки Другої світової війни і Україна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%BA%D0%B8_%D0%94%D1%80%D1%83%D0%B3%D0%BE%D1%97_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8_%D0%B4%D0%BB%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (останній перегляд: 05.11.2019).

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

* В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Угорщина, за підтримки Німеччини, розпочала війну проти Карпатської України (з 22 листопада 1938 р. по 15 березня 1939 р. — автономія у складі Чехословаччини (до 30 грудня 1938 р. — Підкарпатська Русь), з 15 березня і до кінця травня 1939 р. — формально самостійна держава, президентська республіка), яка тривала до 7 липня 1939 р. і в результаті якої Карпатська Україна була

Останні постріли українських повстанців пролунали на початку 1960 року»⁶². Таким чином він наголосив, що, зважаючи на це, датою початку Другої світової війни для українського народу слід вважати не 1 вересня 1940 р. — час її офіційного проголошення, а березень 1939 р. і, відповідно, датою її закінчення — початок 1960 р. Також він наполягає на тому, що саме зараз прийшов той час, коли слід вибудувати власне бачення Другої світової війни і участі в ній українського народу, не заангажоване усталеними радянськими «історичними стереотипами» з цього питання: «Святе місце порожнім не буває. Якщо не буде власного погляду на місце і роль українців у цій війні, нам нав'язуватимуть чужі погляди» і «Розуміння того, що війна — це не проста гра, де є лише наші та німці, прийшло тільки тепер, коли ми знову зіштовхнулися із справжньою війною»⁶³. З цього приводу висловив і свою позицію Станіслав Кульчицький — головний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України Національної академії наук України: «Всі наші дискусії з приводу участі України і Росії у Другій світовій війні за останні півтора роки набули зовсім іншого виміру. Зараз ми маємо шанс. Але це дається великою кров'ю. І ця кров проливається зараз»⁶⁴.

Отже, зважаючи на викладене вище, слід наголосити на необхідності формування суспільної думки щодо вірогідності трансформації внутрішніх збройних конфліктів в катастрофи міжнародних масштабів. В наукових і політичних дискусіях щодо причин та наслідків Другої світової війни варто проводити чіткі паралелі з нинішньою ситуацією в Україні та відповідальністю світової спільноти за збереження миру на планеті. Особлива відповідальність лягає на представників вітчизняної історичної науки, оскільки не знання чи, так би мовити, спотворене бачення власної історії не сприяє захисту національних інтересів будь-якого народу, а

анексована Угорщиною. Під час захисту Карпатської України, за різними даними, загинуло від 2 до 6,5 тис. осіб, насамперед бійців організації народної оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). Тогочасні львівські видання («Нова Зоря», «Жіноча воля» тощо), коментуючи цю подію, зазначали, що, в той час, коли 8 млн. чехів без будь-якого спротиву віддали свою незалежність Німеччині, кілька тисяч українців боронилися до останнього. З початком німецько-радянської війни саме Галичина і Західна Волинь стали осередками формування антинацистського руху Опору.

⁶² Анастасія Зануда. Друга Світова війна для України: нове осмислення. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/05/150506_ukraine_ww2_az (останній перегляд: 09.08.2019).

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁴ Там само.

переосмислення негативних уроків минулого може запобігти їх повторенню в майбутньому

REFERENCES

Aleksandrov, G. N., Poltorak, A. I., & Raginskij, M. Yu. (Comps.). (1966). In R. A. Rudenko (Ed.), *Nyurnbergs'kij process nad glavnymi nemeckimi voennymi prestupnikami: Voennye prestupleniya. Prestupleniya protiv chelovechnosti. Sb. mater. v 3-x tomax.* (Vol. 2, pp. 151–152, 154, 158–159, 160. 204–205). Moscow: Yurid. lit. [in Russian].

Celler, E'. (1996). *Ocherk istorii grecheskoj filosofii.* Sankt-Peterbúrg: Aletejya, [in Russian].

Dubyk, M. (2011). Material'ni zbytky Ukrainy v Druhij svitovij vijni. In V. A. Smolij, H. V. Boriak, Yu. A. Levenets', V. M. Lytvyn & O. Ye. Lysenko, (Ed.). *Ukraina v Druhij svitovij vijni: pohliad z XXI stolittia: Istorychni narysy.* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Dubyk, M. H. (Comps.). (2000). *Dovidnyk pro tabory, tiurny ta hetto na okupovaniy terytorii Ukrainy (1941–1944).* Kyiv: [b.v.]. [in Ukrainian].

Ekonomichni naslidky Pershoi svitovoi vijny. Dezintehratsiia mizhnarodnoi ekonomiky. Posylennia avtarkichnykh protsesiv. Retrieved from https://pidruchniki.com/1376102540365/politekonomiya/ekonomichni_naslidki_pershoyi_svitovoyi_vijn_i_dezintegratsiya_mizhnarodnoyi_ekonomiki_posilennya_avtarkichnih [in Ukrainian].

Gobbs, T. (1964). K chitatelyu. O tele. *Izbrannye proizvedeniya: V 2 t.* (Vol. 1, p. 56). Moscow: Mysl'. [in Russian].

Herasymenko, L., & Pyliavets', R. (2010). *Druha: svitova vijna v istorychnij pam'iaty Ukrainy. (Za materialamy Ukrains'koho instytutu natsional'noi pam'iaty).* Kyiv-Nizhyn: Vydavets' PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].

Karl fon Klauzevic. (2018). *O vojne.* Xarkov: Folio. [in Russian].

Kot, Serhij. (2011). Nepokhovana kraina ta ii vidkryvach. Lancelot Louton: brytans'kyj zhurnalist, zakokhanyj v Ukrainu. *Den'.* Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/nepohovana-krayina-ta-yiyi-vidkrivach> [in Ukrainian].

Koval', M. V. (2004). Druha svitova vijna 1939–1945. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* (Vol. 2: H–D, pp. 469–470). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Druga_svitova_vijna_1939_1945 [in Ukrainian].

Kraliuk, Petro. (2011). Ukraintsi i Druha svitova vijna. *Den'.* Retrieved from <http://incognita.day.kyiv.ua/ukrayinczi-i-druga-svitova.html> [in Ukrainian].

Levitas, F. (2015). Ukraina v planakh natsysts'koi Nimechchyny. Abstracts of Papers '2015: «Ukraina v systemi zmin paradyhmy svitoporiadku XX–XXI stolit'» (p. 152). Kyiv. [in Ukrainian].

Louton, Lancelot. (2006). *Ukrains'ke pytannia.* Kyiv; London: «Spadschyna» LTD. [in Ukrainian].

Lysenko, O. (2015). Humanitarnyj vymir zbrojnykh konfliktiv suchasnosti: sprobna antropolohichnoi refleksii. Materialy Vseukrains'koi naukovoï konferentsii

«*Vijny i zbrojni konflikty u Skhidnij Yevropi v XX — na pochatku XXI stolit'*». (p. 5). Zhytomyr: Polissia. [in Ukrainian].

Lysenko, O., & Mukovs'kyj, I. (2003). Vtraty liuds'ki Ukrainy v Druhij svitovij vijni. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 1: A–V, pp. 666–667). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Vtraty_vijskovi [in Ukrainian].

Lysenko, Oleksandr. (2004). Druha svitova vijna iak predmet naukovykh doslidzhen' ta fenomen istoryčnoj pam'iaty. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. — *Ukrainian Historical Journal*, 5, 8, 10, 14. [in Ukrainian].

Lysenko, Oleksandr. (2011). Najbil'she trofejnoho obladdannia otrymaj Donbas. *Ukrains'ka pravda*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/9/38272/> [in Ukrainian].

Marks, Karl. (1958). Vvedenie (Iz e'konomicheskix rukopisej 1857–1858 godov). *K. Marks i F. E'ngel's. Sochineniya*. (2th ed.). (Vol. 12, p. 735). Moscow: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. [in Russian].

Nashe bahatstvo: ukrains'kyj «tsar gruntiv» stanovyť 9 vidsoktiv svitovykh Pokrovs'ka, I. S. (2004). Potrijnyj pakt 1940. In L. V. Hubers'kyj (Ed.), *Ukrains'ka dyplomatychna entsyklopediia: U 2-kh t.* (Vol. 2). Kyiv: Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].

Povalyaev, V. G. (2006). Obraz vojny: nekotorye aspekty strukturno-funkcional'nogo podxoda. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj Akademii nauk. Spec. vyp. «Aktual'nye problemy gumanitarnyx issledovanij»*, (1), 47–52. [in Russian].

Sebta, T. (2012). Rajkshkomisariat Ukraina. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (Vol. 9: Pryl–S, pp. 126–128). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Rajkshkomisariat_U [in Ukrainian].

Shkody, V. (Comps.). (1999). *Mysliteli Grecii. Ot mifa k logike: sochineniya*. Moscow; Xar'kov: E'KSMO-Press; Folio. [in Russian].

Shopengau'e'r, A. (1993). *O chetveroyakom korne... Mir kak volya i predstavlenie. Kritika kantovskoj filosofii: V 2 t.* (Vol. 1, p. 431). Moscow: Nauka. [in Russian].

Sokolov, B. V. (2011). Poteri Sovetskogo Soyuzu i Germanii vo vtoroj mirovoj vojne: metody podschetov i naibolee veroyatnye rezul'taty. *Seriya «AIRO» — nauchnye doklady i diskussii temy dlya dvadcat' pervogo veka*, (29). [in Russian].

Sorokin, P. A. (1993). Prichiny vojny i usloviya mira. *Sociologicheskie issledovaniya*, 12, 140–152. [in Russian].

Tsiuriupa, M. (2002). Vijna. In V. I. Shynkaruk (Ed.), *Filosofs'kyj entsyklopedychnyj slovnyk*. Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].

Uajt, L. (2004). *Izbranno'e: Nauka o kul'ture. per. s angl.* Moscow: ROSSPE'N. (Seriya «Kul'turologiya. XX vek»). [in Russian].

Viedienieiev, D., & Lysenko, O. (2010). Ukraina u Druhij svitovij vijni: deiaki pytannia teorii, metodolohii i suspil'nykh refleksij. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. — *Ukrainian Historical Journal*, 3, 4–29. [in Ukrainian].

Xantington, Samyue'l'. (2016). *Stolknovenie civilizacij*. Moscow: AST. [in Russian].

Xyozjina, Joxan. (2011). *Homo Ludens. Opyt opredeleniya igrovogo e'lementa kul'tury. per. s niderl. (D. S. Sil'vestrova, Trans.)*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Ivana Limbaxa. [in Russian].

Zanuda, Anastasiia. Druha Svitova vijna dlia Ukrainy: nove osmyslennia. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/05/150506_ukraine_ww2_az [in Ukrainian].

Iryna Asarh,

researcher, Institute of History of Ukraine
of National Academy of Science of Ukraine
(Kyiv) Ukraine, specrada_istoria@ukr.net

UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PERSPECTIVE ABSTRACT

The article covers the warnings of representatives of international official circles about the threat of world war and humanitarian disaster that can be caused by local armed conflicts, which tend to gain international scope. The researchers' conclusions, in which it is stated that the war is an indispensable attribute of human nature and social relations, drive the development of the universal, effective methods of predicting regional armed conflicts as the components of global catastrophe prevention. The attention is accented on the responsibility of the national history researchers for accurate and impartial reflection of the events in Ukraine during the Second World War in the context of rethinking the negative experience of the past and preventing it in the future.

Keywords: *encyclopaedias, handbooks, Second World War, Ukraine, theoretical and methodological approaches, conceptualization, terminology.*